

## ЖАСТАР МЕН ҒЫЛЫМ: БҮГІН ЖӘНЕ БОЛАШАҚ

Куандыков Даурен Туребекович E-mail: d.kuandykov@asu.edu.kz «Тарихшы педагог» білім беру бағдарламасының 1 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – Мұқтар Ә.Қ.

Өлке тарихын зерттеудегі Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының рөлі Аңдатпа. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы өңірдің тарихын сақтауда, зерделеуде және насихаттауда маңызды орын алады. Оның қызметі тарихи оқиғаларды жариялауға, өткеннің бейнесін қалыптастыруға және оның қазіргі қоғамға әсерін зерттеуге бағытталған. Орталық өткеннің материалдық жәдігерлерін сақтап қана қоймай, тарихи процестерді түсінуге және түсіндіруге ықпал ететін зерттеулер жүргізеді. Бұл мақаланың мақсаты Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығының осы аймақтың тарихын зерттеу контекстіндегі рөлін сипаттау және талдау болып табылады. Оның қызметін, қоғамға әсерін және қол жеткізілген нәтижелерді талқылау осы мекеменің аймақтың тарихи мұрасын сақтауға және насихаттауға қосқан үлесін және оның жалпыұлттық мәдени контекстті қалыптастырудағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, өлке тарихы, зерттеу, мекеме, зерттеу орталығы, тарихи – мәдени, мәдени мұра, археология, археография, ескерткіш, қорғандар, экспедиция Кіріспе. Ұлан-ғайыр қазақ даласының батысында орналасқан Атырау қойнауы ырысқа толы қасиетті мекен, қастерлі топырақ. Осынау кең байтақ өлкенің табиғи байлықтары қандай мол болса, тарихи-рухани қазыналары да соншалықты терең, сан алуан. Осы өңірдің шежіре тарихын, өнері мен әдебиетін, мәдениетін, ата-бабалардың асыл мұраларын жинақтап, оны зерттейтін ғылыми орталықтар [1]. Қазіргі әлемде тарихи-мәдени мұраны қорғауға және пайдалануға назар аударылуда, бұл тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы сияқты мамандандырылған мекемелердің құрылуымен анықталады. Осындай мекемелердің бір мысалы - ағымдағы ғасырдың басында құрылған Қазақстанның Атырау облысындағы 588 тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы. Пайда болған сәттен бастап Орталық аймақтың тарихи және мәдени мұраларын зерттеумен, сақтаумен және насихаттаумен айналысты. Осы зерттеудің мақсаты Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын құру сәтінен бастап қазіргі уақытқа дейін зерттеу орталығының қалыптасу тарихы мен қызметін талдау болып табылады. Оның дамуының негізгі кезеңдерін, негізгі оқиғалары мен жетістіктерін зерделеу арқылы біз аталған мекеменің өңірдің тарихи-мәдени мұрасын сақтаудағы, зерделеудегі және танымал етудегі рөлін ашуға ұмтыламыз. Материалдар мен әдістер. Мақалада негізінен Мекеме шығарған әдебиеттер мен архив құжаттары қолданылды. Жұмыстың негізінде талдау және синтез, индукция және дедукция сияқты жалпы ғылыми әдістер жатыр. Бұл әдістер алынған деректерді жүйелеуге және құрылымдауға, аймақтың тарихи және мәдени мұрасын дамытудағы негізгі тенденциялар мен заңдылықтарды анықтауға көмектеседі. Деректерді талдау және өңдеу әдісін қолдану Атырау облысында болып жатқан тарихи оқиғалар мен процестерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс зерттелетін мәселенің жалпы және ерекше белгілерін анықтауға, сондай-ақ олардың аймақтың қазіргі жағдайына әсерін анықтауға көмектеседі. Жүйелілік принципіне сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар хронологиялық реттілікпен берілді. Тарихи өткенді зерттеуде осы әдістерді дәйекті түрде кешенді қолдану олардың тарихи жағдайдағы даму динамикасын ескере отырып, болған оқиғалар мен құбылыстарды талдауды ескереді. Орталықтың қалыптасу тарихы және қызметі. Тәуелсіздік жылдарының басында Атырау облысында тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы құрылды, ол облыс

әкімшілігінің 1992 жылғы 5 мамырдағы №116 шешімінің нәтижесінде «Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау инспекциясы» атауымен пайда болды. Бұл орталық облыстық тарихи-өлкетану мұражайының тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау бөлімінің негізінде құрылған болатын. Орталыққа Ыхсанғалиев Ізбасар 1992 жылдан 1999 жылға дейін мекеменің бастапқы даму траекториясын басқара отырып, оның басшылығына кірісті. Тәуелсіздік алған жылдарынан бастап облыс көлемінде айтулы тұлғалардың есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында оларға ескерткіштер орнату іс-шарасы басталды. Осындай ескерткіштің бірі - 1993 жылы Индер ауданы Жарсуат ауылынан солтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан ақын Мұрат Мөңкеұлының жерленген жеріне мазар салынуы. 1995 жылы облыс әкімшілігінің жоспарына сәйкес облыс бойынша 100-ге жуық обелискі мен монументалдық ескерткіштер жөнделді. Атырау қаласында кеңес одағының батыры Қайырғали Смағұловқа ескерткіш бой көтерді. Сонымен бірге, Индер ауданындағы Қараой жеріндегі Махамбет Өтемісұлының жерленген жеріне кесене тұрғызылып, қорық ашылды және Жылыой ауданындағы Бекет атанын жерасты мешіті болған Ақмешіт қорымында жаңадан мешіт бой көтерді. 1994 жылы осы аталған ескерткіштер комиссияның кезекті отырысында есепке алынған болатын [2]. Айта кету керек, ескі қаладағы кейбір тарихи ғимараттар қалпына келтіру мәселесін тиімді шешу үшін мәдениет мекемелерін ғана емес, басқа да ұйымдарды жөндеумен айналысатын "Гурьевказреставрация" шеберханасы ұйымдастырылды. Тарихи-мәдени ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету үшін облыста ескерткіштердің паспорттарын жасау, қорғау аймақтарын анықтау, ескерткіштерді мемлекет күзетіне алу және олардың мәртебесін анықтау бойынша шаралар қабылданды. 1999 жылы мекеме "Тарихи-мәдени мұраны сақтау" коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны болып қайта құрылды, бұл мәдени мұраны басқару мен сақтаудың жаңа кезеңін белгіледі. Аталған кезеңде бұл кәсіпорынды басқаруды Ербол Серікұлы Мұхамбетов екі жыл бойы жүзеге асырды. Кейінгі жылдары, 2000-2001 жылдар аралығында кәсіпорынды басқару өлкетанушы және жазушы Әлімгерев Өтепберген Әлімгерейұлына тапсырылды. Басшы лауазымындағы ауысымды Ғұмаров Ғабденнафих Әжіханұлы қабылдады, ол 2001 жылдан 2003 жылға дейін осы лауазымды атқарды. 1999 жылы Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші Мұнайшылар тұрғын үй қалашығындағы 12 үйге жөндеу жұмыстары жүргізілді. Махамбет ауданы Сарайшық 589 ауылында «Хан Ордалы Сарайшық» мемориалдық музей қорығы ашылды. Сарайшық қалашығының тарихи орнынан табылған жәдігерлер қалпына келтіріліп, музейдің көрмесіне қойылды. Осы ауылда орналасқан А.Егоров пен Н.Толстовтың жерленген жерінде ескерткіш қабір қалпына келтірілді, бұл осы мәдени мұра объектілерінің тарихи құндылығының сақталуына ықпал етті [3]. 2003 жылы Махамбет Өтемісұлының 200 жылдығына орай Атырау қаласынан «Исатай Махамбет» мемориалдық кешені салынды. Бұл оқиға осы көрнекті тарихи қайраткерді сақтау мен еске алудың маңызды кезеңін белгіледі. Кейіннен 2004 жылы тарихи-мәдени мұраны жаңғыртуға бағытталған 2004-2006 жылдарға арналған "Мәдениет-мұра" бағдарламасы аясында республикалық және жергілікті бюджеттерден облыстың археологиялық және сәулет ескерткіштері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге қаражат бөлінді. Осы бағдарлама аясында Атырау облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің орналасу картасы әзірленді. Бағдарлама барысында Атырау облысы бойынша тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын дайындау мақсатында тарих ғылымдарының докторы, профессор С. Әжіғали жетекшілігімен Батыс Қазақстан кешенді этно-археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, Жылыой, Мақат және Қызылқоға аудандарынан бұрын белгісіз болған көптеген сәулеттік маңызы бар қорымдар мен бейіттер анықталды. Бұл мағыналы жаңалық белгілі бір аумақтың тарихи және мәдени мұрасы туралы жаңа түсінік берді және оны

сақтау мен зерттеудегі маңызды қадам болды [4]. 2005-2019 жылдары - Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы деген атаумен жұмыс жасады. Бұл мекемеге басшылық 2003-2007 жылдары Қойшығұл Өмірұлы Жылқышиевтің, ал 2008-2014 жылдар аралығында Ғалымжан Аманжанұлы Ысқақовтың басшылығымен жүзеге асырылды. 2005 жылы "Мәдени мұра" бағдарламасы аясында республикалық бюджеттен қаражатты пайдалана отырып, Жылыой ауданында орналасқан және республикалық дәрежеге жатқызылған Жұбан қабірін қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ, Исатай ауданының орталығында, Аққыстау ауылында аудандық мұражайдың алдына Исатай Тайманұлының бюсті орнатылды. Индер ауданы Жарсуат ауылында орналасқан ақын М. Мөңкеұлының мазарына жөндеу жұмыстары жүргізілді. Қызылқоға ауданы Мұқыр ауылдық әкімшілігіне қарасты «Шернияз ағы» аталатын жерде ақын Шернияз Жарылғасұлына арнап мазар тұрғызылды. Бұл мәдени мұраны қалпына келтіру және сақтау іс-шаралары аймақтың тарихи және мәдени құндылықтарын сақтаудың маңыздылығы мен ұмтылысын көрсетеді [5]. 2008 жылы жаңадан құрылған Атырау облысы тарих және археология орталығымен бірлесе облыс бойынша мемлекеттік тізімге енген археологиялық ескерткіштердің қатарындағы 400-ге тарта қорғандарға тексеріс жүргізілді. Сонымен бірге, мемлекеттік тізімге енген Мақат ауданындағы ортағасырлық «Тас кешу» керуен сарайына тарих және археология орталығымен бірлесе археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді, ол да мемлекеттік тізімге енгізілген [6]. 2010 жылы Ұлы Жеңістің 65 жылдығы қарсаңында Халық қаһарманы Хиуаз Доспановаға Атырау қаласына ескерткіш бюст орнатылды. 2014-2015 жылдары инспекцияның тапсырысымен археология ескерткіштерін зерттеу мақсатында Индер ауданындағы ерте темір дәуіріне жататын «Қызыл қабақ» қорғанына археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. 2014-2019 жылдар аралығында Атырау облысында тұңғыш рет Атырау өңірінің тарихы, археологиясы мен этнографиясына қатысты деректерді іздестіру және жинақтау мақсатында Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург, Астрахань және Орынбор қалаларының архивтері мен кітапханаларына археографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Бұл экспедициялардың қорытындысымен бұрын соңды қолға алынбаған тағы бір шара «История и культура Атырау в русских источниках XVIII-XX вв.» - атты 5 томдық ғылыми жинақ жарық көрді. Бұл жаңалық Атырау өңірінің тарихи мұрасын зерттеудегі маңызды кезең болып табылады және осы өңірдің өткені туралы ғылыми білімді кеңейтуге бағытталды [7]. 2016 жылы мекеменің экспедициялық тобы облыс аумағынан Бөкей мен Жәңгір хандардың есіміне және Бөкей Ордасына қатысты тарихи орындарды іздеу және анықтау 590 мақсатында далалық зерттеу экспедициясына шықты. Экспедиция барысында Бөкей хан болған мекендер мен жүріп өткен жолдары зерттелді. Сонымен бірге, Бөкей Ордасына қатысты тарихи-мәдени орындар (хандықтың алғашқы мекені, көш қоныстары, зираттар, құдықтар және т.б.) туралы деректерді іздестіру және көшірмелерін алу мақсатында Алматы қаласындағы орталық мемлекеттік архив пен ұлттық кітапханада археографиялық ізденіс жұмыстарын жүргізді. 2016-2019 жылдар аралығында жыл сайын облыс аумағынан жаңадан тарихи мәдени мұра объектілері саналатын археологиялық ескерткіштерді анықтау бағытында далалық ғылыми зерттеу экспедициясы ұйымдастырылды. Осы жылы облыс аумағындағы 3 республикалық және 1 (Ақтөбе-Лаэти) жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткішінің қорғау аймағын анықтау жұмысы жүргізілді. Кейінгі жылдары да бұл жұмыстар жалғасын тауып, өзге де ескерткіштердің қорғау аймақтары белгіленді. Бұл іс шаралар тарихи мұраның сақталуын және оның болашақ ұрпақ үшін қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған болатын [8]. Атырау облысы әкімдігінің 2019 жылғы 14 мамырдағы №93 қаулысына сәйкес "Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы" коммуналдық мемлекеттік

мекемесі болып қайта құрылды. 2014-2022 жылдар аралығында Кипиев Мұхаметқали Қуанышқалиұлы басшылық жасады. 2022 жылы мекеме басшылығына Достыбаев Толыбай Бисенбайұлы тағайындалды. 2019 жылға арналған іс шаралар жоспарының «Ұлы Даланың ежелгі өнер және технологиялар» арнайы жобасы бойынша «Атырау облысы аумағындағы XVIII-XX ғғ. елді мекендер» тақырыбында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Жоба бойынша жинақталған архивтік деректер негізінде 2020 жылы «Атырау облысы аумағындағы XVIII XX ғғ. елді-мекендер» атты кітап-альбом жарыққа шығарылды. «Болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» және «Цифрлы Қазақстан» бағдарламаларына сәйкес Атырау облысының әкімдігі бекіткен «Қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламасын іске асыру жөніндегі облыстық іс шаралар жоспарына сәйкес «тарих және мәдениет ескерткіштері мен киелі жерлер туралы интерактивтік картасы (электрондық карта)» жасақталды [8]. Орталықтың 2022 жылдың қаңтар айындағы есебі бойынша Атырау облысында жалпы саны 1388 тарих және мәдениет ескерткіштері, сондай-ақ тарихи-мәдени мұра объектілері тіркелген. Бұл нысандар мәдени мұраның әртүрлі аспектілерін, соның ішінде сәулет құрылымдарын, археологиялық орындарды, монументалды өнер нысандарын, сондай-ақ киелі ғимараттарды қамтиды. Төрт объект Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі №88 бұйрығы бойынша Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілді. Бұл нысандарға мыналар кіреді: Атырау қаласындағы Мұнайшылар қалашығы; Жылыой ауданындағы Жұбан кесенесі; 1836-1838 жылдардағы көтеріліс басшысы Махамбет Өтемісұлының Индер ауданында жерленген орны; Махамбет ауданындағы ортағасырлық Сарайшық қаласы [9]. Атырау облысы әкімдігінің 2020 жылғы 14 қыркүйектегі №169 қаулысымен мемлекет қорғауына жергілікті маңызы бар 313 тарих және мәдениет ескерткіштері қабылданды. Оларға әртүрлі нысандар, соның ішінде археологиялық ескерткіштер, ансамбльдер, монументалды құрылыстар, сондай-ақ қала құрылысы және қасиетті орындар кіреді. Мемлекеттік тізімге енген жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің ішінде археология ескерткіштерінің саны - 171, ансамбль - 64, монументалды өнер - 47, қала құрылысы және сәулет - 21, қасиетті нысан – 10 [10]. Жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерін аудандар бойынша бөлу келесідей: Атырау Қаласы-23; Жылыой ауданы-69; Индер ауданы-35; Исатай ауданы-8; Құрманғазы ауданы-42; Қызылқоға ауданы - 98; Мақат ауданы-9; Махамбет ауданы-29. Бұл деректер Атырау облысының мәдени мұрасының маңыздылығын және оны сақтау мен қорғау үшін қабылданып жатқан шаралар туралы куәландырады. Орталық қызметінің маңыздылығы. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану саласындағы қазіргі тенденциялар тарихи-мәдени мұраны зерттеуге деген қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Тарихи қалаларды, ескерткіштер мен 591 ғибадатхана кешендерін, тарихи жолдарды, өндірістік нысандарды және басқаларды қамтуы мүмкін қорғалатын тарихи-мәдени аумақтарды құру тұжырымдамасына ерекше назар аударылуда. Кейбір жағдайларда олардың рөлі аймақтың болашақ экономикалық мамандануын және оның әлеуметтік-экономикалық перспективаларын анықтай алады. Тарихи-мәдени мұра экономикалық өмірде маңызды рөл атқаратын аумақтың нақты ресурсы ретінде танылады. Әр халықтың тарихында оның мәдени мұрасын байытатын және ортақ бірегейлікті қалыптастыратын баға жетпес қазыналар бар. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы-бұл жай ғана мекеме емес, ол өткеннің құндылықтарын сақтап, уақыт құпиясына жарық түсіре отырып, жадты сақтау өнерінің көрінісі болып табылады. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы аумақтың бай тарихи және мәдени мұрасын сақтауда, зерттеуде және ілгерілетуде шешуші рөл атқара отырып, өңірдің қоғамдық және мәдени өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оның қызметі

археология, этнография, тарих, өнер және мәдениет пен мәдени - мұраның басқа аспектілерін қоса алғанда, көптеген бағыттарды қамтиды, осылайша өткенді тереңірек түсінуге және ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал етеді. Орталық жұмысының басты міндеттерінің бірі археологиялық ескерткіштерді, этнографиялық материалдарды және өңірдің басқа да тарихи жәдігерлерін зерттеуге бағытталған ғылыми зерттеулер мен экспедициялар жүргізу болып табылады. Бұл зерттеулер аймақтың тарихы мен мәдениетінің жаңа фактілері мен аспектілерін ашады, білімімізді кеңейтеді және болашақ ұрпақ үшін тарихи мұраны сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар, конференциялар және мәдени іс-шараларды өткізу арқылы қоғаммен белсенді қарым қатынас жасайды. Бұл аймақтың тарихы мен мәдениетіне қоғамдық қызығушылықты арттыруға, сондай-ақ тарихи мұраны сақтау мен зерттеуге кең аудиторияны тартуға ықпал етеді. Орталық аймақтың көрнекті тұлғаларының жадын сақтауға және олардың тарих пен мәдениетке қосқан үлесіне ерекше назар аударады. Ескерткіштерді орнату, мемориалдық іс шараларды ұйымдастыру тарихи жадыны сақтауға және аймақ тұрғындарының бойында патриоттық сезімдерді тәрбиелеуге ықпал етеді. Осылайша, Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы ғылыми және мәдени орталық қана емес, сонымен қатар облыстың мәдени мұрасын сақтау мен ілгерілетудегі маңызды құрал болып табылады. Оның жұмысы тарихи жадыны сақтауға, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға және қоғамның мәдени тәжірибесін байытуға ықпал етеді. Қорытынды. Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы осы өңірдің тарихы мен мәдениетінің байлығын сақтау мен дәріптеуде маңызды рөл атқарады. 1990 жылдардың басында құрылғаннан бастап осы уақытқа дейін мекеме облыстың тарихи ескерткіштері мен дәстүрлерін зерттеу, қорғау және қалпына келтіру бойынша үлкен жұмыс жасады. Орталықтың қалыптасу тарихы Атырау облысының мәдени мұраны сақтау және көрнекті тұлғаларды мәңгі есте қалдыру жөніндегі тұрақты күш-жігерін айғақтайды. Ескерткіштерді орнатудан бастап археологиялық қазбаларды жүргізуге дейінгі жобалардың әртүрлілігі Тарихи сақтаудың принципті тәсілінің жарқын мысалы болып табылады. Мекемені Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекцияға қайта атау және қайта құру процесі оның эволюциясы мен қоғамдағы мәртебесінің нығаюын көрсетеді. Орталықтың басшылығы мен оның қызметкерлері мекеменің табысты қызметіне елеулі үлес қосты. "Мәдени-мұра" бағдарламасы, сондай-ақ археологиялық экспедициялар жүргізу және тарихи орындарды жөндеу сияқты орталық іске асырған бағдарламалар қызмет саласын жетілдіруге және кеңейтуге деген тұрақты ұмтылысты айғақтайды. Жалпы, Атырау облысының тарихи-мәдени мұрасын зерттеу орталығы тарихи жадыны сақтауға және қоғамның мәдени бірегейлігін нығайтуға ықпал ете отырып, өңірдің мәдени байлығын сақтау мен зерттеудің маңызды орталығы болып қала береді.

**Қолданылған әдебиеттер тізімі:** 1. Өлке тарихының қасиетті мекені Алматы. Дойт-Принтхаус, 2006. -- 112 бет. +16 жапсырма бет. ISBN 9965-9887-2-2 2. Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 277- қор, 50-іс, 81-бет 3. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Атырау қаласы және Махамбет ауданы. Атырау: «ағатай» баспасы. 2013. - 302 бет. ISBN 978-601-7405 -43-4 4. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Исатай, Құрманғазы аудандары. Алматы: 2012.-204 б. ISBN 976-601 - 262-117-4 5. Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Қызылқоға, Индер аудандары - Алматы: 2012. 210-бет. ISBN 978-601 -06-1982-1 6. Куанышева М., Кипиев М. «Мост в историю» // Прикаспийская коммуна. -2021. - №12, 9 июля. 7. История и культура Атырау. ТОМ 5./ Сост.:М.К. Кипиев // Науч. ред. Р.А. Бекназаров – Атырау: «Атырауский филиал Союз Писателей Казахстана». 2016. – 400 с. в.т.ч. 16 с. Ил. 8. Центр изучения историко-культурного наследия Атырауской области /

книга-альбом Атырау: издательство "Агатай", 2022.- 152 С. 9. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2020 жылғы 14 сәуірдегі № 88 бұйрығы. // Кіру режимі: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020397> (кірген уақыты: 26.03.2024). 10. Атырау облысы әкімдігінің 2020 жылғы 14 қыркүйектегі № 169 қаулысы. // Кіру режимі: URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V20T0004728> (кірген уақыты: 26.03.2024).